

croyance populaire, ce jour-là les âmes des morts, qui depuis Pâques étaient libres sur la terre, retournent dans l'Hadès, et pour se protéger probablement des maux qui pourraient leur arriver de la part des morts, ceux qui vont à l'église tiennent en mains des feuilles ou des branches de noyer.

D'autres peuples utilisent aussi des feuilles de noyer comme moyen de conjurer les maléfices ou comme porte-bonheur.

Parmi les institutions sociales (θεσμοί;) l'auteur mentionne celle de la liaison de deux personnes par une amitié indissoluble (ἀδελφοποιία). Dans cette région l'acte de cette union est consacré par un prêtre dans une église, avec un cérémonial spécial.

Ε'

ΕΚΘΕΣΙΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΙΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ Ν. ΓΡΕΒΕΝΩΝ

(25 ΙΟΥΛ. - 15 ΑΥΓ. 1966)

ΥΠΟ ΛΓΓ. Ν. ΔΕΥΤΕΡΑΙΟΥ

Συμφώνως πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθμ. 54067/66 ἐντολὴν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἰργάσθην κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα, ἤτοι ἀπὸ 29 Ἰουλίου μέχρι καὶ 15 Αὐγούστου, εἰς τὰ χωρία *Δοταικόν*, *Μεσολούριον* καὶ *Ἁγιον Γεώργιον*¹ (πρῶην Τσούρχλι) τῆς περιφερείας Γρεβενῶν.

Ἐκ τῆς θέσεως τῶν συνοικισμῶν τούτων παρὰ τοὺς πρόποδας καὶ τὰς κλιτῆς λόφων τῆς δασώδους ὄροσειρᾶς τοῦ Σμόλικα² (ὕψ. 2636 μ.), οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνται βιοποριστικῶς εἰς τὴν ὑλοτομίαν, κατὰ κύριον δὲ λόγον εἰς τὴν κτηνοτροφίαν.

Ἐνεκα τῆς βουνώδους, ἀνωμάλου δ' οὕτω διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους, ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν συνοικισμῶν γίνεται δι' ἡμιόνων μέσφ ἀτραπῶν καὶ ἐπικινδύνων διαβάσεων, διακόπτεται δὲ κατὰ τὸν χειμῶνα λόγφ τῶν χιόνων. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἀπομονώσεως τῆς ἐρευνηθείσης περιοχῆς ὁ οἰκογενειακὸς βίος, ἡ

¹ Περὶ τῆς νῦν ὀνομασίας τοῦ χωρίου βλ. Χρ. Μ. Ἐνισλείδου, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της Σπήλαιον - Γρεβενά - Σαμαρίνα, Ἀθήναι [1951], σ. 74 - 75. (Βλ. καὶ κατωτέρω ἐν σελ. 325-326 παρουσίης ἐκθέσεως).

² Βλ. Μ. Γ. Δήμητσα, Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Ἀθήνησι 1870, σ. 44.

πρὸς τὸ θεῖον λατρεία καὶ τὰ κατ' αὐτὴν ἔθνικὰ ἔθιμα τῶν θυσιῶν, αἱ προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι καὶ γενικώτερον ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ κατὰ παράδοσιν λαϊκοῦ πολιτισμοῦ διετηρήθησαν σχεδὸν ἀναλλοιώτα εἰς ἱκανοποιητικὸν βαθμὸν μέχρι καὶ τῆς σήμερον.

Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἐργασθεὶς ἐπέτυχον τὴν συλλογὴν πλουσίας καὶ ἀξιολόγου λαογραφικῆς ὕλης, ἣ ὁποία καταγραφεῖσα εἰς 391 σελίδας τετραδίου, σχήματος 8ου μεγάλου, κατετέθη εἰς τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας ὑπ' αὐξ. ἀριθμ. χειρογράφου 3027. Ἡ ὕλη αὕτη περιλαμβάνει 31 παραδόσεις, 3 παραμύθια, 112 ᾠσματα, πρὸς δὲ καὶ ἄλλην ὕλην, ἀναφερομένην εἰς τὴν λαϊκὴν κατοικίαν, τὸν ποιμενικὸν βίον, τὴν κοινωνικὴν ὀργάνωσιν, τὰς μαγικὰς καὶ δεισιδαίμονας συνηθείας, τὴν δημόδην ἱατρικὴν, τὴν ἀστρολογίαν καὶ μετεωρολογίαν, τὴν μαντικὴν, τὴν λαϊκὴν λατρείαν, τοὺς λαϊκοὺς χορούς, τὰ μουσικὰ ὄργανα, τὰς τροφάς, τὴν ἐνδυμασίαν, τὰ τοπωνύμια, τὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα, τὰς ὀνομασίας ζώων, ὡς καὶ εἰς τὰ ἔθιμα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν τελευτήν, τὸν γάμον, τὴν γέννησιν καὶ τὴν ἀνατροφὴν τοῦ παιδίου.

Ἐκ τῆς γενικῆς ἐξετάσεως τῆς ὕλης ταύτης παρατηροῦμεν ἐν συντόμῳ τὰ ἑξῆς:

Ἡ λαϊκὴ κατοικία ὑπὸ τὸν τύπον τοῦ «μονόσπιτου», ἦτοι ἐκ μιᾶς μόνον αἰθούσης μὲ χαμηλὴν στέγην, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ὑποτυπώδους μορφῆς τῆς οἰκονομίας τοῦ τόπου κατὰ τὸ παρελθὸν μέχρι καὶ τῆς σήμερον. Ἡ στέγη, ἐπικλινής, εἶναι σκεπασμένη διὰ πλακῶν ἐκ σχιστολίθου (χ/φον, σ. 225, 226 - 228 καὶ 370 εἰκ. 12 - 16) ἢ ξύλου, ἦτοι κορμῶν δένδρου, οἱ ὅποιοι ἔχουν κοπῆ ἐγκαρσίως (χ/φον, σ. 225 - 227) (εἰκ. 1).

Εἰς τὰς δημῳδεις παραδόσεις ἀναφέρεται περὶ τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἰδίᾳ περὶ τοῦ ἵππου του¹, ὡς γιγαντοσώμου μὲ τεραστίαν δύναμιν². Δεικνύονται μάλιστα καὶ τοποθεσίαι ἔνθα κοιλότητες εἰς τὸ ἔδαφος θεωροῦνται ὡς τὰ ἴχνη τῶν πατημάτων τῶν ποδιῶν τοῦ Βουκεφάλου, ὅτε ἐπήδα ἀπὸ τῆς μιᾶς βουνοκορυφῆς εἰς ἄλλην. «*Στὸ μέρος, ποὺ πᾶμε ἀπὸ τὰ Γρεβενὰ γιὰ τὸ Ντοτσικό, καὶ κοντὰ στὸ*

¹ Σχετικὴν μακεδονικὴν παράδοσιν ἀπὸ τὸ χωρίον Φιλίππους περὶ τοῦ ἵππου τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου βλ. εἰς *Κ. Μαρίνη*, Λαϊκὲς δημιουργίαι τῆς Μακεδονίας, Ἡώς, ἔτ. 8 (1965), ἀρ. 88, σ. 50· ἔτι ἐκ Μακεδονίας βλ. ἐν Ἑπετ. Λαογρ. Ἀρχείου, τόμ. ΙΖ' (1964), ἐν Ἀθῆναις 1965, σ. 238. Κ. Α. (= Κέντρον Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας), χφον ἀρ. 2894, σ. 291 - 92. (Ἡμέτερον χειρόγραφον ἐκ τοῦ χωρίου Παπάγιαννης τοῦ νομοῦ Φλωρίνης, 1964).

² βλ. ἐν Μακεδονικῷ Ἡμερολογίῳ τοῦ ἔτ. 1910, σ. 305, ἔνθα δημοσιεύεται ὠραισιότατη εἰκὼν «*Ἡ δάμασις τοῦ Βουκεφάλου*».

χωριό φαίνεται τὸ μέρος, πὸν πάτησε τὸ ἄλογο τοῦ Μεγαλέξαντρου. Τὸ ἄλογό του ἦταν πολὺ μεγάλο καὶ γύριζε ὁ βασιλιάς ἀπὸ μιὰ μάχη, πὸν εἶχε πάει. Τὸ ἄλογο αὐτὸ στοῦ ἕνα βουνὸ πάταγε καὶ μετὰ στοῦ ἄλλο. Ἐκεῖ, πὸν κτυποῦσαν τὰ πόδια

Εἰκ. 1. Στέγη ἐκ πλακῶν καὶ κορμῶν δένδρου.

του, ἔκανε μεγάλο λάκκο. Ἔτσι, ὅταν πέραγε ἀπὸ τὸ χωριό μας, ἐπάτησε στοῦ βουνὸ ἐδῶ κοντὰ καὶ τὸ ἄλογο δὲν ἄντιξε στοῦ πάτημα ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ἄλογου καὶ ἔκαμε λάκκο. Ὅποιος πάει ἐκεῖ, τὸ βλέπει (εἰκ. 2). Τὸ λέμε «τὸ λάκκο τοῦ

Εἰκ. 2. «Ὁ λάκκος τοῦ ἄλογου».

άλoγoυ». Μετά τὸ ἄλογο μὲ τὸν Μεγαλέξαντρο συνέχισε τὸν δρόμο του» (χ/φον σ. 231 - 232, 375 εἰκ. 22).

Ἐκ τῆς ἐρευνηθείσης περιοχῆς κατεγράφη ἑτέρα παράδοσις, γνωστῇ¹ ἤδη, περὶ τοῦ ἄλογοι τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου. Κατὰ τὴν παράδοσιν αὐτήν, ὅτε ὁ Μεγ. Ἀλέξανδρος ἐπέρασεν ἔφιππος δι' ἄλματος τοῦ ἄλογοι τοι εἰς τὴν ἀντιπέραν ὄχθην τοῦ Βενέτικου ποταμοῦ, κειμένου εἰς τι σημεῖον τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγοῦσης ἀπὸ

Εἰκ. 3. Τὰ ἕχνη τῶν πετάλων τοῦ Βουκεφάλου εἰς τὸν Βενέτικον ποταμόν.

τὴν πόλιν τῶν Γρεβενῶν πρὸς τὸ χωριὸν Ἐλευθεροχώριον καὶ ἐκεῖθεν πρὸς Καλαμπάκαν καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ μεταξὺ Γρεβενῶν — Κοζάνης, ὡς ἐσφαλμένως² μέχρι τοῦδε ἐγράφη, ἔμειναν ἐπὶ τοῦ βράχου τὰ ἕχνη τῶν πετάλων τοῦ ἄλογοι τοι. Κατὰ τὴν ἀποστολήν μου αὐτήν μετέβην ἐπιτοπίως καὶ ἐφωτογράφησα τὰ δεικνύόμενα ἕχνη (εἰκ. 3). Ἡ ἐν λόγῳ παράδοσις, καταγραφεῖσα εἰς τὸ χωριὸν Δοτσικόν, ἔχει ὡς ἑξῆς. «Ἐχομε καὶ ἓνα ἄλλο μέρος ἐδῶ στὴ περιοχῇ μας, πὸν φαίνονται τὰ πατήματα τοῦ ἄλογοι τοῦ Μεγαλέξαντροι. Εἶναι κοντὰ στὸν ποταμὸ Βενέδικτο. Κάποτε ὁ Μεγαλέξαντρος βγήκε νὰ κυνηγήσῃ ἐλάφια, ἐπέρασε ἀπὸ πολλὰ μέρη, ἐπέρασε καὶ ἀπὸ τὸν ποταμό, διότι κεῖ πηγαίνουν νὰ πιῶν νερὸ τὰ λάφια. Ἐτοὶ ἀπὸ τότε ἔχει μείνει ἡ πατημασιὰ τοῦ ἄλογοι, πὸν φαίνεται ἀκόμη σήμερα. Ἐκεῖ φαίνονται τέσσαρες πατημασιῆς ὅσα ἦσαν τὰ πόδια τ' ἄλογοι, καὶ εἶναι ἡ κάθε πατημασιὰ ἡ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη καὶ οἱ δυὸ πίσω πίσω ἀπὸ τῆς ἄλλης δυὸ, ὅπως

¹ Βλ. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην δημοδῶν παραδόσεων καὶ δοξασιῶν περὶ τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου, Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, Ἀθῆναι 1953, σ. 388. Τὴν ἐν λόγῳ παράδοσιν ἐκ τῆς Δυτ. Μακεδονίας κατέγραψα κατὰ τὴν ἀποστολήν μου καὶ ἐκ τοῦ χωριοῦ Ἁγίος Γεώργιος: «Στὸ Λευθεροχώρι, ὅταν ἦμον μικρός, εἶδα κάτῃ πέτρες. Ἐκεῖ εἶναι ποτάμι μὲ μιὰ γέφυρα μικρῆ. Στὸ βράχο, πὸν εἶναι στὴ μέση ἀπὸ τὰ δυὸ ἄκρα τοῦ ποταμοῦ [ἐν τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ], εἶδα ἐπάνω στὴ πέτρα πατ'σῆς, δηλαδὴ πατησιῆς, ἀπὸ τὸ ἄλογο τοῦ Μεγαλέξαντροι. Τὸ ἄλογο ἦταν καλιγωμένο μὲ χρυσάφι. Τῆς εἶδα μὲ τὰ μάτια μου».

² Βλ. Κ. Ἀ. Ρωμαίου, Ἀχνάρια πάνω σὲ βράχους, Ἀρχ. Θερακ. Θησαυροῦ, τόμ. 13 (1946 - 1947), σ. 225.

ἀκριβῶς περπατάει ἓνα ἄλογο» (χ/φον, σ. 232 - 233, 375 - 376 εἰκ. 23 - 26· πρβλ. καὶ σελ. 40).

Παραλλήλως πρὸς τὰς παραδόσεις ταύτας περὶ τοῦ ἀλόγου τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ὑπάρχει τοποθεσία ἐγγὺς τοῦ χωρίου Μεσολούριον, ἣ ὁποία ὀνομάζεται «Γέρικο». Ἐνταῦθα παραδίδεται ὅτι εἶναι μαρμαρωμένος ὁ Βουκέφαλος (εἰκ. 4). Ἐπειδὴ, ὅσον γνωρίζω, οὐδεμία ἄλλη τοιαύτη παράδοσις ἐκ τοῦ Μακεδονικοῦ χώρου ἔχει καταγραφῆ, παραθέτω ταύτην:

Εἰκ. 4. Ὁ μαρμαρωμένος Βουκέφαλος

«Κοντὰ στὸ χωριὸ Μεσολούρι ὑπάρχει ἡ τοποθεσία «Γέρικο». Ὅταν τὸ ἄλογο τοῦ Μεγαλέξαντρου γέρασε καὶ πολλὰ χρόνια πολεμοῦσε, ἦρθε ἡ ὥρα νὰ πεθάνη. Ἐκεῖ λοιπὸν στὴ τοποθεσία «Γέρικο» ψόφησε τὸ μεγάλο ἐκεῖνο ἄλογο καὶ ὁποῖος πάει ἐκεῖ, βλέπει τὸ σῶμα του, πὸν τώρα ἔχει μαρμαρώσει. Βλέπει τὴ ράχι του. Φαίνονται καὶ τὰ πόδια του καὶ τὸ κεφάλι γερμένο πρὸς τὰ κάτω. Ἐχει μαρμαρώσει, ἀκριβῶς ὅπως βοσκοῦσε. Τώρα ἐμεῖς περνᾶμε ἀπὸ κεῖ καὶ τὸ μέρος δὲν τὸ πειράζουμε, ἀλλὰ ρίχνουμε καθέννας ἀπὸ μὰ πέτρα, συνεχίζουμε τὸν

δρόμο μας καὶ δὲν κοιτᾶμε πίσω, μέχρι νὰ μὴ βλέπουμε τὸ μέρος» (χ/φον, σ. 240, 386 εἰκ. 46 - 48).

Ἐκ τῶν διηγήσεων ἐκ τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας ἀναφέρομεν τὰς σχετικὰς πρὸς τὸ πέρασμα καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ ἔθναποστόλου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ (18ου αἰ.).

Οὗτος εἶχε τὸ χάρισμα νὰ θαυματουργῆ καὶ προφητεῦν¹. Ἐκ τῶν πολ-

¹ Βλ. Ἀντ. Α. Κεραμοπούλλου, *Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι*, ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 75, ὑποσημείωσις. Φάνη Μιχαλοπούλλου, *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός*, Ἀθήναις 1940, σ. 14, ἔνθα καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία. Ἐπίσης βλ. Ἀρχιμ. Ἀνγουστίνου Καντιώτη, Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, Ἀθήναις 1959², σ. 326 - 340. Ἐτι Ἀμαλίας Κ. Παπασταύρου, Ἡ Ζίτσα, γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ περιγραφὴ τῆς κωμοπόλεως ταύτης τῆς Ἠπείρου, ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 38. Βλ. καὶ Κ. Α. χειρ. ἀριθμ. 2959 (συλλ. Ἀ. Ν. Δευτεραίου, ἐκ νομ. Κοζάνης, 1965), σ. 186 ἔνθα παρὰ

λῶν καὶ καταπληκτικῶν προφητειῶν του πολλαὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀπελευθέρω-
 σιν τοῦ Γένους ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ὁ θρυλὸς του παραμένει ζωντανὸς ἀκόμη
 εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἐξ ἧς εἶχε διέλθει¹ κατὰ τὰς περιοδείας του. Πολλαχοῦ
 καὶ σήμερον ἔτι δεικνύονται ἕξωθι τῶν ὡς ἄνω χωρίων θέσεις, εἰς τὰς ὁποίας κατὰ
 τὰς διηγήσεις τῶν κατοίκων συνηθροίζοντο² οἱ ἐντόπιοι, διὰ νὰ ἀκούσουν τὰ λό-
 για του καὶ τὰς προφητείας του διὰ τὰ δεινὰ ἢ τὰς μελλούσας καταστροφὰς ἢ διὰ
 τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ Γένους. Εἰς αὐτὸν κατέφευγον ἐπίσης, ὅταν ἐμαστιζόντο ἀπὸ
 νόσους ζητοῦντες τὴν συνδρομὴν του. «Κάποτε, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, πολλὲς
 ἀρρώστιες ἔπεφταν στὸ χωριὸν Ἅγιος Γεώργιος. Κάποτε πέρασε ἀπὸ κείν ὁ Κοσμᾶς
 ὁ Αἰτωλὸς καὶ κοιμήθηκε κάτω ᾠο ἄνα δέντρο, μὰ ἐλιά³. Ἐπῆγαν τότε σ' αὐτὸν
 οἱ κάτοικοι καὶ τοῦ εἶπαν ἀπὸ τί ὑποφέρουν. Τότε ὁ Κοσμᾶς τοὺς ζήτησε ἕνα
 σταυρὸν⁴ καὶ τοῦ τὸν ἔδωσαν. Τὸν πῆρε τὸν Σταυρὸν καὶ τὸν ἔβαλε στὴν κορφή
 τοῦ δέντρου, κάτω ἀπὸ κείνο τὸ δέντρο πὸν κοιμήθηκε, καὶ τοὺς εἶπε, ὅτι, ὅσο ὑπάρ-
 χει τὸ δέντρο, δὲ θὰ πάθουν τίποτες. Ἐν πέσῃ ὁ Σταυρὸς, τότε θὰ γίνῃ ἐπανάστασι
 καὶ θὰ διώξουν⁵ οἱ Ἕλληνες τὸν Τουρκο. Ἐτσι ἔπεσε ὁ σταυρὸς αὐτός, γιατί τὸ
 δέντρο μεγάλωσε καὶ ἔσπασε ἢ κορφή του καὶ ἄρχισε ἢ Ἐπανάστασι καὶ διώξαν

δοσις ἐκ τοῦ χωρίου Αἰανὴ τοῦ νομοῦ Κοζάνης εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται προφητεία τοῦ
 Ἁγίου περὶ τῆς ἐπὶ Γερμανῶν κατὰ τὸν Β' παγκόσμιον πόλεμον καταστροφῆς τῆς πόλεως τῶν
 Σερβίων. «Στὸ Φούτσι [Αἰανὴ] φαίνεται ἡ παησιὰ - ἢ σφραγίδα ἀπὸ τὸ ἄλογο τοῦ Ἁγίου Κο-
 σμᾶ. Ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ἔκατος στὰ Ἐφρὰ Πλατάνια [τοποθεσία πλησίον τοῦ χωρίου Κάτω Κώ-
 μης τοῦ νομοῦ Κοζάνης, ὅθεν ἡ πόλις τῶν Σερβίων εἶναι ὄρατή· βλ. ἡμετέραν ἀποστολὴν
 ἐν σελ. 251 - 252 παρόντος τόμου] εἶδε τὰ Σέρβια καὶ εἶπε: «Τί θὰ πάθετε!» καὶ ἔτσι μὲ τὴν
 Κατοχὴν κατεστράφηκαν, κἀκαν ἀπὸ τοὺς Γερμανούς». Βλ. καὶ ἐν σελ. 254 παρόντος τόμου.

¹ Πρβλ. Χρ. Μ. Ἐπισκοπιδου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 122.

² Περὶ τῆς πίστεως, μεθ' ἧς ἔσπευδεν ὁ κόσμος διὰ νὰ ἀκούσῃ τὸ Κοσμᾶν τὸν Αἰτω-
 λόν· βλ. Δημ. Λουκοπούλου, Στ' Ἀγραφα ἕνα ταξίδι, Ἀθήναι [1929], σ. 182 - 183.

³ Πρβλ. Βασ. Μπαρᾶ, Τὸ Δέλβινο τῆς Βορείου Ἡπείρου καὶ οἱ γειτονικὲς του περιοχὲς.
 Πρόλογος καὶ ἐπιμέλεια Δ. Ι. Βρανούση. Ἀθήναι 1966, σ. 301.

⁴ Πρβλ. Δημ. Λουκοπούλου, Σύμμεικτα λαογραφικὰ Μακεδονίας, Λαογρ. 6 (1917),
 σ. 118, ἐνθὰ ὁμοία παράδοσις ἐκ τοῦ χωρίου Τσιράκιον Δυτ. Μακεδονίας. Πρβλ. ἐπίσης Κ.
 Φαλιτάις, Ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς εἰς τὸ στόμα τοῦ Ἡπειρωτικοῦ λαοῦ, ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 6,
 ἐνθα: «Εἰς τὰ χωρία εἰς τὰ ὁποία δὲν ὑπῆρχε ἐκκλησία ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ἐποιοθετεῖ ἕνα σταυρὸν
 καὶ ἔλεγεν εἰς τὸν κόσμον νὰ κτιζῆ μὲ ὀλίγας πέτρας μίαν στήλην καὶ νὰ τοποθετῆ ἐπάνω μίαν
 εἰκόνα». Πρβλ. Βασ. Μπαρᾶ, ἐνθ. ἄν., καὶ Γ. Ἀ. Μέγα, Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν, Λαογρ.
 7 (1923), σ. 516.

⁵ Πρβλ. Κ. Φαλιτάις, ἐνθ' ἄν., σ. 10.

οί *Ἕλληνες τὸν Τοῦρκο*» (χ/φον, σ. 238). Ὁ Σταυρὸς οὗτος (εἰκ. 5) κατὰ πληροφορίας τῶν κατοίκων διασφύζεται καὶ σήμερον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ χωρίου (χ/φον, σ. 383, εἰκ. 40).

Εἰκ. 5. Ὁ Σταυρὸς τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ.

Πρὸς φύλαξιν ἐξ ἀσθενειῶν ἢ θεραπείας ἐξ αὐτῶν γίνεται ἐπίκλησις εἰς τὴν Ἁγίαν Βαρβάραν¹ (χ/φον, σ. 231) ἢ λαμβάνουν χώραν ἐγκοιμήσεις² τῶν ἐκ τῆς νόσου προσβαλλομένων μικρῶν παιδιῶν ἐντὸς τῶν Ἐκκλησιῶν (χ/φον, σ. 132) ἢ περιχαρακώνεται ἡ περιοχή διὰ μαγικοῦ κύκλου³ (χ/φον σ. 132, 230 καὶ 231). Εἰς τὸ χωρίον Ἁγιος Γεώργιος οἱ κάτοικοι ἐτοποθέτησαν *γύρω-γύρω* στὸ χωριὸ μικρὰ εἰκονοστάσια καὶ ἔτσι δὲν ξαναἤρθε στὸ χωριό... ἀπὸ τὰ εἰκονοστάσια αὐτὰ στὴν ἀρχὴ ἔγιναν τέσσερα, σιὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος καὶ σὲ σημεῖο σταυροῦ καὶ συνέχεια πολλὰ σὲ κύκλο γύρω ἀπὸ τὸ χωριό... Ἔτσι τὸ χωριὸ μας εἶναι περιζωσμένο γύρω-γύρω ἀπὸ τοὺς Ἁγίους» (χ/φον, σ. 231). Πέριξ τοῦ χωρίου Ἁγιος Γεώργιος ὑπάρχουν πράγματι ἑννέα εἰκονοστάσια πρὸς τιμὴν τοῦ

Ἁγ. Νικολάου, Ἁγ. Δημητρίου, Ἁγ. Γεωργίου, Ἁγ. Ἀθανασίου, Ἁγ. Παρασκευῆς, Ἁγ. Ἀρσαλιάς (Μεσοπεντηκοστῆς), Ἁγ. Ζώνης, Ἁγ. Βαρβάρας καὶ Ἁγ. Τριάδος (χ/φον, σ. 136 καὶ 138).

Πρὸς τούτοις ἀπαντῶνται ἐνταῦθα καὶ παραδόσεις περὶ ἔριδος καὶ συμπλοκῆς μετὰ ἐκσφενδονισμοῦ λίθων μετὰ τῆς Παναγίας, ἧς ἐκκλησία εἰς τὴν θέσιν Ἀρσαλιά, καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐκκλησία κεῖται ἐπὶ ὑψώματος εἰς ἀρκετὴν ἀπέναντι ἀπόστασιν, ὡς πρὸς τὴν κατοχὴν καὶ προστασίαν τοῦ χωρίου

¹ Βλ. εὐρύτερον περὶ τῆς πίστεως ταύτης Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, τόμ. Γ' (1931), σ. 90.

² Περὶ τοῦ ἔθους τούτου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα βλ. L. Deubner, De incubatione, Lipsiae 1910 καὶ E. Rohde, Psyche, Darmsdadt 1961, σ. 186, κατὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους βλ. B. Schmidt, Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum, I, Leipzig 1871, σ. 77 κ.ἐξ. Ἐκ πλησίον τῆς ἐρευνηθείσης περιοχῆς κειμένων χωρίων βλ. Κ. Α. ἀρ. χειρ. 2959, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 122 καὶ 167 - 168.

³ Βλ. Γ. Α. Μέγα, Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 473 - 475 καὶ 505 - 507.

Ἅγιος Γεώργιος. Λίθοι εὐρισκόμενοι ἐγγὺς τῶν ὡς ἄνω ἐκκλησιῶν θεωροῦνται ὅτι ἐρρίφθησαν ἐκατέρωθεν ὑπὸ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἀποδίδονται δὲ εἰς αὐτοὺς θαυματουργικαὶ ιδιότητες, ὡς π.χ. συλληπτικαὶ¹ διὰ τὰς μὴ τεκνοποιούσας γυναῖκας (χ/φον, σ. 139 καὶ 384 εἰκ. 42). Αἱ παραδόσεις αὗται ἐνθιμίζουσαι τὴν ἀρχαίαν μεταξὺ Ἀθηνᾶς καὶ Ποσειδῶνος ἔριν περὶ προστασίας τῶν Ἀθηνῶν, εὐρίσκονται εἰς συνάφειαν μᾶλλον πρὸς τὰς νεωτέρας περὶ στοιχειῶν.

Ἡ προῖξ τῆς ὑπανδρευομένης κόρης ἀπετελεῖτο ἀπὸ κτήματα, ποίμνια, ρουχισμόν, οὐχὶ δ' ἀπὸ μετρητὰ χρήματα, δεδομένου ὅτι παλαιότερον αἱ συναλλαγαὶ ἐγίνοντο εἰς εἶδος. Ἀμέσως μετὰ τοὺς ἀρραβῶνας ὁ πατήρ τῆς νύμφης ἐξεχώριζε ἀπὸ τὸ ποίμνιόν του τὰ πρὸς προῖκα τῆς θυγατρὸς του, «*τοὺς κρεμᾶνε μὴ κόκκινη κλωστή*» (χ/φον, σ. 49) πρὸς διάκρισιν ἐκ τῶν λοιπῶν. Τὰ ζῶα αὐτὰ φροντίζει πλέον μόνη τῆς ἡ κόρη καὶ τὰ περιποιεῖται μὲ ἰδιαιτέραν φροντίδα. Ὅτε ἀργότερον πρὸ τῆς στέψεως θὰ γίνῃ τὸ λούσιμον τῆς νύμφης τὸ νερὸ μετ' αὐτὸ, θὰ τὸ δώσουν εἰς τὰ πρόβατα, νὰ τὸ πίνουν, διὰ νὰ μεταδοθῆ, ὡς πιστεύεται, ἡ δύναμις τῆς εἰς τὸ ποίμνιον τοῦτο.

Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται γενικῶς καὶ σήμερον ἔτι αἱ διατυπώσεις αὗται κατὰ τοὺς ἀρραβῶνας καὶ τὴν προετοιμασίαν τῆς τελετῆς τοῦ γάμου, ὡς καὶ αἱ μαγικαὶ προφυλάξεις (χ/φον, σ. 19, 42 - 43, 61 καὶ 109) κατ' αὐτήν, τὰ λοιπὰ ἔθιμα, ἄσματα, εὐχαὶ κ.λ.π. Ἐκ τῶν ἄσμάτων προέχουσιν θέσει ἔχουν τὰ κλέφτικα, ἐκ τούτων δ' ἄδεται συνήθως τὸ τοῦ Ζήδρου².

¹ Πρβλ. Ὀμ. Ὀδύσ. τ. 163 ὅθεν ἀρχαία ἡ πίστις, ὅτι ὄρισμένοι λίθοι ἐνέχουν γονιμοποιὸν δύναμιν. Βλ. καὶ *M. Nilsson*, *Griechische Feste*, Stuttgart 1957, σ. 167, ἐνθα καὶ θυσίαι ἐπὶ ἱερῶν λίθων γίνονται.

² Περὶ τοῦ Ζήδρου βλ. *Χρ. Μ. Ἐνισλείδου*, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 113. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλη, Ἄρματολοι καὶ Κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 21, 24 καὶ 25. Περὶ τοῦ ἄσματος βλ. Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγοῦδια (Ἐκλογή), τόμ. Α', 1962, σ. 186 - 187. (Δημοσιεύματα Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἀρ. 7). Ἐτι Ἀστερ. Ἀθ. Παπαδημητρίου, Τὰ κατὰ τὸν γάμον ἦθη καὶ ἔθιμα τῶν ἐν Βλάστη τῆς Μακεδονίας κ.λ.π., Μακεδ. Ἡμερολόγιον, ἔτ. Ε' (1912), σ. 19. Φ. Δ. Παπανικολάου, Λαογραφικὰ Δυτικῆς Μακεδονίας, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1962, σ. 178 καὶ 225. Εἰς τὴν ἐρευνήθεισαν περιοχὴν ἔδρασαν κατὰ διάφορα χρονικὰ διαστήματα πλὴν τοῦ Ζήδρου (1760) καὶ οἱ Κλέφτες: Ζιάκας, Κων/τίνος Γκούτας, Μίχος Σαμαριώτης, Στέργιος Γούτας, Μήτηρος Φάκας, Παπαγιώργης, Καρατόλιος, Ντελῆ - Δημος (1740 - 1784), Τότσικας, Χριστόδουλος, Θεοδωράκης Γρίβας, Λούκας, Παῦλος Μελάς. Σχετικῶς μὲ τοὺς ἡρωϊκοὺς τῶν ἀγῶνας καὶ τὴν ἰδιωτικὴν τῶν ζῶν κατεγράφη καὶ ἠχογραφήθη μέγας ἀριθμὸς ἄσμάτων. (Βλ. χ/φον, σ. 141, 163 - 164, 175 - 177, 251 - 253, 255 - 256, 263 - 266, 270-273, 281 - 288, 295 - 299, 317 - 318 καὶ 332 - 333). Τὰ ἄσματα ταῦτα ἐξακολουθοῦν νὰ συγκινοῦν καὶ νὰ ἀποτελοῦν σημαντικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῶν κατοίκων τῆς ἐρευνήθεισης περιοχῆς,

Συμφώνως πρὸς τὴν εὐρύτητα γνωστὴν δοξασίαν περὶ προσελεύσεως τῶν Μοιρῶν κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν ἀπὸ τῆς γεννήσεως πλησίον τοῦ παιδίου, ἵνα τὸ μοιράνουν, οἱ κάτοικοι παρατηροῦν τὴν ἡμέραν ταύτην τὸ μέτωπον τοῦ παιδίου, τὸ ὁποῖον, ὅταν ἔχη μελανιάσει, εἶναι σημεῖον περὶ τῆς ἐλεύσεως τῶν Μοιρῶν¹ (χ/φον, σ. 217 - 218). Κατὰ τὴν ἐπακολουθοῦσαν μετὰ τὸν τοκετὸν ἀνάγνωσιν εὐχῆς ὑπὸ τοῦ ἱερέως ὑπάρχει ἡ συνήθεια εἰς ἓν μικρὸν εἰκόνημα νὰ ἀναγράφεται τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον θὰ λάβῃ ἀργότερον τὸ παιδίον κατὰ τὴν βάπτισίν του. Τὸ εἰκόνημα τοῦτο φυλλάσσεται εἰς τὸ εἰκονοστάσιον τῆς οἰκίας μέχρι τοῦ χρόνου τοῦ γάμου τοῦ γεννηθέντος, ὅτε τοῦτο θὰ τὸ παραλάβῃ εἰς τὴν νέαν κατοικίαν του (χ/φον, σ. 128).

¹ Ἐκ τῶν λατρευτικῶν ἐθίμων σημειοῦμεν τὰ κάτωθι :

Κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς Πρωτοχρονιάς λαμβάνουν χώραν μεταμφιέσεις, ὅπως κατὰ τὰς Ἀπόκρεως. Τὰ παιδιὰ εἰς τὸ χωρίον Ἁγ. Γεώργιος ἐνδύονται τότε «Ρογκατσάρια», χρησιμοποιοῦντα διαφόρους παλαιὰς καὶ ρυπαρὰς ἐνδυμασίας (χ/φον, σ. 167, 202 - 204), ἐκ τούτων δὲ κυρίως τὴν φουστανέλλαν². Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου τῶν μεταμφιέσεων ὑπάρχει εἰς τὸν λαὸν ὡς αἰτιολογία ὅτι «ἐπειδὴ τόσα χρόνια κάτω ἀπὸ τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων λίγες ἦσαν οἱ ἐλεύθερες στιγμῆς, εὗρισκαμε τότε τὰ παλιὰ χρόνια καὶ μᾶς ἄφισαν οἱ Τούρκοι νὰ μασκαρευτοῦμε. Ἔτσι λοιπὸν βάζαμε τὴν στολὴν τοῦ τσολιᾶ μὲ τὴν φουστανέλλα καὶ τὸ τσιγκούνι καὶ τὸ φέσι μὲ τὴν μακρὰν φούντα. Ἔτσι μασκαρευμένοι γυρίζαμε ἀπὸ σπῖτι σὲ σπῖτι... καὶ μᾶς δώριζαν χρήματα ἢ κανένα γλυκό. Τὰ χρήματα αὐτὰ τὰ μαζεύαμε στὰ παλιὰ τὰ χρόνια, τὰ δίναμε τοῦ παπᾶ καὶ τὰ πῆγαινε στὸ Δεσπότη, κάτω στὰ Γρέβενα, γιὰ

τῆς ὁποίας τὰ βουνὰ ἀπετέλεσαν ἰδιαιτέρον ἐνδιαίτημα τῶν Κλεφτῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας (χ/φον, σ. 113 - 114, 122 καὶ 143). Περὶ τῶν ἡμερῶν τούτων ἐν προχείρῳ βλ. Χρ. Μ. Ἐνισλείδου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 113 - 115. Ἔτι Φ. Δ. Παπανικολάου, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 224 - 225, πρβλ. καὶ ἐν σελ. 237 ἐνθα ἀναφέρεται ὅτι εἰς τὸ Μεσολοῦριον δύο ἀρματολοὶ ἔκτισαν καὶ ἐκκλησίαν κατὰ τὴν παράδοσιν βλ. καὶ Χρ. Ν. Λαμπράκη, Τραγούδια τῶν Τζουμέρκων, Λαογρ. 5 (1915), σ. 62.

¹ Βλ. Ἰω. Μιχαήλ, Μακεδονικὰ ἤτοι νεότερα ἑλληνικὰ ἔθιμα ἐν Μακεδονίᾳ ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἀρχαῖα ὑπό—. Ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου 1879, σ. 24 - 28.

² Περὶ τῆς χρήσεως τῆς φουστανέλλας ὡς ἐνδύματος εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν βλ. Ἁ. Δ. Κεραμοπούλου, Ἡ φουστανέλλα, Λαογρ. 15 (1953), σ. 241, 243, πρβλ. καὶ ἐν σελ. 242 καὶ Φ. Δ. Παπανικολάου, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 169. Περὶ τῆς συνηθείας ταύτης νὰ μασκαρευῶνται κατὰ τὸ Δωδεκαήμερον βλ. ἐκ τῆς Δυτ. Μακεδονίας καὶ Κ. Μαρίνη, Δωδεκαήμεριτικά πανηγύρια, [Ἀθῆναι 1958], σ. 87, ἴδιος δ' ἐν σελίδι 88 γράφει: «ἀπὸ τὴν Καστοριά, Ἀμύνταιο καὶ Σέρβια καὶ σήμερα ἀκόμα».

τὸν ἀγῶνα. Μετά, πὸν ἔφρευαν σιγὰ - σιγὰ οἱ Τοῦρκοι, τὰ χαλούσαμε τὰ λεπτὰ αὐτὰ γιὰ τὸ γλέντι τῆς Κυριακῆς, πὸν γλεντοῦσε ὄλο τὸ χωριὸ» (χ/φον, σ. 168).

Ἐκ τῆν παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων ἀπαραιτήτως ὄλοι οἱ κάτοικοι θὰ ἀνάβουν τὸ ξύλο (κούτσουρον) εἰς τὴν φωτιάν, τὸ ὁποῖον θὰ καίη μέχρι τῶν Θεοφανείων πρὸς προστασίαν τῆς οἰκογενείας ἀπὸ τὰ δαιμονικά ὄντα, ἰδίᾳ τοὺς Καλικαντζάρους. «Μιά φορὰ ἕνας δὲν εἶχε βάλει στὸ σπῖτι του τὸ κούτσουρο καὶ ἦταν Χριστούγεννα. Αὐτὸς ἦταν πολὺ τσιγκούνης. Τὸ βράδου πὸν κοιμόντανε, ἄκουσε θόρυβο μέσα στὸ σπῖτι. Κοιτάζει· τί βλέπει! Ἦταν κάποιος καὶ τὸν χაῖδευε. Τὸν χაῖδευε πολλὴ ὥρα. Σὲ κάποια στιγμή ἐκεῖ πὸν τὸν χაῖδευε, ἄρχισε καὶ αὐτὸς νὰ πονᾷ. Σηκώνεται ἀπάνου καὶ τί νὰ ᾄῃ! Εἶδε τοὺς Καλικαντζάρους, πὸν δὲν τὸν χაῖδεύανε, ἀλλὰ τὸν εἶχαν ἀλείψει ἀκαθαρσίες. Ὅλο τὸ σπῖτι ἦταν βρώμικο. Εἶχαν ρίξει στὰ νταβάνια, στὰ πατώματα, παντοῦ. Μετὰ ὁμως, μόλις λάλησαν οἱ πετεινοί, ἔφρυξαν». (Χ/φον, σ. 157 - 158. Πρὸβλ. καὶ ἐν σελ. 111).

Αἱ μεταμφιέσεις εἰς μικροτέραν ὁμως ἔκτασιν ἀπαντῶνται καὶ κατὰ τὰς Ἀποκρεως, ἔχουν δὲ καθαρῶς σκωπτικὸν χαρακτήρα (χ/φον, σ. 155, 165). Προσέτι ἀνάπτονται κατ' ἔθιμον καὶ πυραὶ εἰς ἐκάστην συνοικίαν (γειτονιάν) (χ/φον σ. 102) ἐπάνου ἀπὸ τὰς ὁποίας τὰ μικρὰ παιδιὰ μασκαρευμένα πηδοῦν (χ/φον, σ. 163) συγχρόνως δὲ λαμβάνει χώραν χορὸς εἰς τὴν κεντρικὴν πλατεῖαν τοῦ χωρίου, εἰς ὃν μετέχουν πάντα τὰ μέλη τῆς κοινότητος ἀδιακρίτως ἡλικίας (χ/φον, σ. 106). Ἐκεῖ «τὰ παιδιὰ ἔχουν μαζέψει πολλὰ ξύλα ἀπὸ δέντρα στὴ μέση ἀπὸ τὰ σπῖτια σὲ κάθε μαχαλά. Τὸ χωριὸ μας [Ἅγιος Γεώργιος] ἔχει ἑφτά μαχαλάδες. Μετὰ βάζουν φωτιά στὰ ξύλα καὶ γύρω-γύρω ἀπὸ τὴν φωτιά τραγουδοῦν ἀποκριάτικα τραγούδια ὅπως :

Μηλίτσα μ', πού 'σι στὸ γκρεμὸ
μὲ μῆλα φορτωμένη,
τὰ μῆλα σου λιμπίστηκα
καὶ τὸ γκρεμὸ φοβοῦμι.

Ἄν τὸ φοβᾷσι τὸν γκρεμὸ,
ἔλα στὸ μονοπάτι

νὰ σὶ χουρτάσ' γλυκὰ
καὶ μινουδάτα μῆλα» (χ/φον, σ. 155 - 156).

Εἰς τὸ χωριὸν Ἅγιος Γεώργιος (πρόφην Τσοῦρχλι) τὴν 17ην Ἰανουαρίου, ἑορτὴν τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ἑορτάζεται καὶ ἡ μνήμη τοῦ νεομάρτυρος Γεωργίου. Οὗτος φέρεται γεννηθεὶς ἐνταῦθα κατὰ τὸ 1810¹, ἐκ τούτου δὲ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ

¹ Βλ. Χρ. Μ. Ἐνισλειδου, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 74.

συνοικισμού. Πλείσται είναι αἱ καταγραφεῖσαι ὑπ' ἐμοῦ παραδόσεις σχετικαὶ πρὸς τὸν βίον καὶ τὸν μαρτυρικὸν θάνατόν του. Παρατίθεται ἐκ τούτων ἡ ἀκόλουθος:

«Στὸ χωριὸ μας ἦταν ἓνα νεαρὸ παιδί καὶ πέραγε ἓνας πασῶς. Ἐκεῖ στὰ καραγάσια τὸ βρῆκε καὶ τὸ πῆρε στὰ Γιάννινα γὰ τσεράκι. Τὸ πῆρε μαζί του. Τὸ παιδί τό λεγαν Γιώργο. Αὐτὸ μεγάλωσε καὶ ἤθελε νὰ παντρευτῆ. Τὸ παιδί δὲν δεχόνταν νὰ γίνῃ Τοῦρκος καὶ πήγαινε κρυφὰ στὴν Ἐκκλησία καὶ μεταλάβαινε. Ἐπῆρε χριστιανὴ γυναῖκα καὶ τὸν κρέμασαν οἱ Τοῦρκοι. Ἔγινε Ἅγιος. Ἐκεῖ στὰ Γιάννινα τρεῖς νύχτες καντήλι πάνω στὸν τάφο του χωρὶς νὰ ἔχουν βάλει καθόλου πάνω στὸν τάφο του καντήλι. Μετὰ ἡ ἐκκλησία τὸν ἔκανε νεομάρτυρα καὶ ὀνομάστηκε τὸ χωριὸ Ἅγιος Γεώργιος. Τὸ χωριὸ παλιὰ λεγόταν Τσοῦρχλι». (Χ/φον, σ. 97 - 98, πρβλ. καὶ ἐν σελ. 102 καὶ 169).

Τὸ ἔθιμον τῆς τελέσεως δημοτελῶν θυσιῶν κριῶν καὶ ἀμνῶν πρὸς ἀποτροπὴν κακῶν ἢ ἐξ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸ θεῖον ἐπιχωριάζει καὶ εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην. Ἐκ τούτων πρωτεύουσαν θέσιν κατέχει τὸ τελούμενον κατὰ τὴν 26ην Ἰουλίου, πανήγυριν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Τότε μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαβείας, τῇ συνοδείᾳ λαϊκῶν ἁσμάτων καὶ χορῶν, ἀκόμη καὶ σήμερον, ἐπὶ τοῦ λόφου ἄνωθεν τοῦ χωρίου Δοτσικόν, ἔνθα ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τελεῖται τὸ ἔθιμον. Ἡ ἑορτὴ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἀποτελεῖ ἐνταῦθα διὰ τοὺς κτηνοτρόφους μεγάλην πανήγυριν (χ/φον, σ. 194), διὸ πάντες ἀπὸ τὰ γύρω μέρη, ποιμένες, τσελικακάδες καὶ τυροκόμοι, συρροῦν ἐνταῦθα. Μετὰ τὸ πέρας τῆς λειτουργίας τελεῖται εἰς τὸν περίβολον τῆς Ἐκκλησίας ἀγιασμός, εἶτα δ' ἀρχίζει προετοιμασία διὰ τὴν σφαγὴν τοῦ ζώου, τὸ ὁποῖον σήμερον προσφέρεται ὑπὸ τινος ἐκ τῶν κατοίκων. Ἀφοῦ ἐψηθῆ τὸ κρέας καὶ τεμαχισθῆ, διανέμεται εἰς ὅλους τοὺς κατοίκους, ἐπακολουθεῖ κοινὴ συνεστίασις εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὁ μέγας χορὸς μέχρι τῶν ἀπογευματινῶν ὥρῶν, ὁ ὁποῖος χορεύεται εἰς τρεῖς σειράς. Αἱ δύο πρῶται σειραὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀνδρας, ἡγουμένου τοῦ γηραιότερου (χ/φον, σ. 379 - 381) κατοίκου τοῦ χωρίου. Εἰς τὴν τρίτην σειρὰν, παράλληλον τῶν δύο προηγουμένων, πιάνονται εἰς τὸν χορὸν αἱ γυναῖκες, ἡγουμένης καὶ ἐνταῦθα τῆς πλέον ἡλικιωμένης (χ/φον, σ. 380, εἰκ. 33, 34, 36) (εἰκ. 6). Οὕτως ὅλοι μαζί οἱ πανηγυρισταὶ εἰς τρεῖς παραλλήλους σειράς ὑπὸ τοὺς ἤχους τῶν τοπικῶν μουσικῶν ὄργάνων χορεύοντες ἐκδηλοῦν τὰ κοινὰ συναισθήματα χαρᾶς εἰς ἀνάμνησιν τῆς σωτηρίας τοῦ χωρίου των ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἰσμαήλ Ἀγᾶ¹ τῇ ἐπεμ-

¹ Ἄλβανὸς τὴν καταγωγὴν ἐχρημάτισε κατὰ τὸ 1821 Βοεβόδας ἐν Κοζάνῃ καὶ εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγὰς του τὴν Φούρκαν καὶ τὴν Σαμαρίναν. Περὶ τούτου βλ. Μιχ. Ἀθ. Καλινδέρη, Αἱ συντεχνίαι τῆς Κοζάνης ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1958, σ. 9 - 10, ση-

βάσει τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ἡ ὁποία ἐν ἐνυπνίῳ εἰδοποίησε τοὺς κατοίκους. Ἡ καταγραφεῖσα σχετικὴ παράδοσις ἔχει ὡς ἐξῆς. «*Στὸ χωριὸ μας ἐφορτάζουμε τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Ἐχουμε πάνω στὸ ὕψωμα, στὴ Ράχη, ἐκκλησία τῆς Ἁγίας. Αὐτὴ ἔσωσε τὸ χωριὸ μας πολλὰς φορὰς ἀπὸ καταστροφὴ τῶν Τούρκων. Κάποτε εἶχαν σκεφτῆ οἱ Τούρκοι νὰ καταστρέψουν τὸ χωριὸ. Γιὰ νὰ μποῦν στὸ χωριὸ, ἔπρεπε ν'ἀνέβουν στὸ ὕψωμα, πὸν εἶναι ἡ ἐκκλησία.* [Πρβλ. χ/φρον, σ. 167 ἐνθα :

Εἰκ. 6. Χορὸς κατὰ τὴν πανήγυριν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς εἰς Δοτσικόν.

«*τὸ Ντοτσικὸ περιβάλλεται ἀπὸ τὰ ὕψη Γομάρα καὶ Σμόλυγκα*»]. Μιὰ ἡμέρα πρὸ μπροστὰ ἤρθε στὸ χωριὸ ὁ καπετὰν Λούκας¹, μᾶς εἶπε, ὅτι τὸ εἶδε ὄνειρο καὶ τὸν εἰδοποίησε ἡ Ἁγία Παρασκευὴ νὰ πάη στὸ ὕψωμα νὰ ταμπουρωθῆ, γιὰ νὰ μὴ πατήσουν στὸ χωριὸ οἱ Τούρκοι. Ἔτσι καὶ ἔγινε. Ἦρθε, ταμπουρωθῆκε ἐκεῖ ἐπάνω καὶ ὅταν ἤρθαν οἱ Τούρκοι πολέμησαν ἄγρια, ἀλλὰ νικήθηκαν. Ἀπὸ τότε ἐφορτάζουμε τὴ χάρι τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Ἡ ἐκκλησία σφάζει ἕνα κριάρι καὶ μαζεύεται γύρω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ὅλο τὸ χωριὸ. Τὰ παλιὰ τὰ χρόνια ἐρχότανε μέσα ἀπὸ τὸ δάσος τὴν ἡμέρα τῆς ἐφορτῆς ἕνα ἐλάφι², καθότανε μόνον του καὶ τὸ ἔσφαζε ὁ

μειώσις 6. Περὶ τῆς δολοφονίας τούτου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ὡς ἀναφέρει καὶ ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη παράδοσις, εἰς τὴν τοποθεσίαν «*Μελίσσι*» τοῦ χωρίου Δοτσικοῦ τῆ βοηθείας τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς βλ. προχείρως Δημ. Λουκοπούλου, Σύμμεικτα Λαογραφικὰ Μακεδονίας, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 166.

¹ Περὶ τούτου βλ. Φ. Δ. Παπανικολάου, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 224 - 225.

² Βλ. Στίλπ. Π. Κυριακίδου, Θυσία ἐλάφου ἐν Νεοελληνικῇ παραδόσει καὶ συναξαρίσις, Λαογρ. 6 (1917), σ. 191. Ἐτι Δημ. Β. Οἰκονομίδου, Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ εἰς τὸν βίον τοῦ Ἑλ-

παπᾶς ὁ ἴδιος καὶ μετὰ τὸ μαγεύρουε ἡ Ἐκκλησία καὶ τρώγαμε ὅλοι μαζί. Σήμερα σφάζουμε κριάρι." Ἔτσι καὶ ἐφέτος ἕνας ἐδώρησε τὸ κριάρι, τὸ ἔσφαξε ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ ἐμαγεύρουε. Μετὰ τὸ χωριὸ ἦταν σὲ τρεῖς μεγάλες παρέες. Ἐπλησίασε κάθε ἕνας χωρικός καὶ ἐπῆρε ἕνα κομμάτι κρέας καὶ ἐφάγαμε ὅλοι μαζί. Τὸ δέριμα τὸ ἐβγάξαμε σὲ δημοπρασία». (Χ/φον, σ. 378, εἰκ. 28-29).

Ἐπὶ τούτους ἤχους τῶν μουσικῶν ὀργάνων οἱ κάτοικοι θὰ τραγουδήσουν κατ' ἀρχὰς τὸ ᾄσμα¹ τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν Ἰσμαήλ Ἀγαῖ, τὸ ὁποῖον καταγραφὴν καὶ ἠχογραφεῖται ἔχει οὕτω :

Δὲ σ' ἄρεξε, Σμαήλ Ἀγαῖ, Φούρκα² καὶ Σαμαρίνα³,

μόν' γύρουες καὶ σὶ τὸ Ντουτσ⁴ κὸ νὰ πὰς ἀρματωμένους ;

Κὶ ἀπάνου Κλέφτις κάθουνταν, κὶ ἀπάνου κλέφτις κάθουνταν.

— *Σμαήλε, ρίξε τ' ἄρματα, ρίξε καὶ τὰ τζαπράζια*

— *Τὸ πὼς νὰ ρίξω τ' ἄρματα, τὸ πὼς καὶ τὰ τζαπράζια*

μ'ένα μὲ λέν' Σμαήλ Ἀγαῖ, σὶ τὸν κόσμον ξακουσμένος (χ/φον, σ. 21-22).

Ἐκ τῶν περὶ τὴν κοινωνικὴν⁴ ὀργάνωσιν ἐθίμων παρατηροῦμεν ὅτι τὸ πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς πρεσβυτέρους σέβας τῶν νεωτέρων τὴν ἡλικίαν εἶναι ἱερὸν (χ/φον, σ. 104). Αἱ νεάνιδες ὡς καὶ αἱ ὑπανδρὸι γυναῖκες ἀπὸ τὸν φόβον τῶν Τούρκων δὲν ἐκυκλοφόρουσαν ἐλευθέρως ἐκτὸς τῶν οἰκιῶν των (χ/φον, σ. 111). Οἱ Τούρκοι μὴ δυνάμενοι νὰ ἐπιβάλουσαν τὴν τάξιν ἐδέχθησαν ὡς νόμιμον κατάστασιν

ληνικῶ καὶ ρουμανικῶ λαοῦ, Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου, τόμ. 9 - 10 (1955 - 57), ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 90 καὶ Ἀμαλίας Κ. Παπασταύρου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 46 - 47. Πρβλ. καὶ Δημ. Λουκοπούλου, Γεωργικὰ τῆς Ροῦμέλης, ἐν Ἀθήναις 1938, σ. 169 καὶ ἐκ τοῦ πλησίον τῆς ἐρευνῆθεισης περιοχῆς κειμένου χωριῶν Καισαριά τοῦ νομοῦ Κοζάνης ἐν Κ. Α. ἀρ. χειρ. 2959, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 206.

¹ Παραλλαγὰς περὶ τοῦ ᾄσματος βλ. Δημ. Λουκοπούλου, Λαογραφικὰ Δυτικῆς Μακεδονίας, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 166. Π. Ἀραβαντινοῦ Συλλογὴ, ἀρ. 55, σ. 44 καὶ Ἡπειρωτικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια 1000 - 1958. Εἰσαγωγή — Σχόλια — Ἐπιμέλεια Ἀθανασίου Χ. Γιαμᾶ, Ἀθήναι 1958, σ. 119. Ἐπι Κ. Α., ἀρ. χ/φον 2895, σ. 245 - 246 (συλλ. Γ. Αἰκατερινίδου, Χωριστὴ Δράμας, ἠχογραφ. ἐκ γυναικῶς παρεπιδημῶσιν ἐνταῦθα καὶ καταγομένης ἐκ Σαμαρίνης).

² Περὶ τῆς Φούρκας ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ἰσμαήλ Ἀγαῖ βλ. ἀνωτέρω ἐν σελ. 326, σημ. Ὡς λημέρι δ' αὕτη τῶν Κατσαντωνναίων καὶ ἄλλων ὀπλαρχηγῶν βλ. Δ. Λουκοπούλου, Στ' Ἀγραφα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 179, ἐνθα καὶ Φούρκα ἦταν τὸ ἀγαπημένον κλεφτολήμερον ὄλων τῶν Κατσαντωνναίων>.

³ Περὶ τῆς Σαμαρίνης βλ. Ἀντ. Δ. Κεραμοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 18, σημ. 3 καὶ Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορικαὶ ἐρευναι ἐν Σαμαρίνῃ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1937, σ. 31.

⁴ Πρβλ. Κ. Α. Τσιτσλίκη, Ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωσις (τῆς Μακεδονίας) ἐπὶ τουρκοκρατίας, Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. 16, σ. 501-503.

τὴν ἐπιβολὴν ὠρισμένων Ἑλλήνων εἰς τὴν ἐν λόγῳ περιοχὴν καὶ δὴ τῆς Ἐκκλησίας, πρᾶγμα διὰ τὸ ὁποῖον ἀκόμη καὶ σήμερον οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς αἰσθάνονται ὑπερηφάνειαν (χ/φον, σ. 100). Κύριοι ἀρχηγοὶ καὶ τρόπον τινὰ διοικηταὶ ἦσαν ὁ ἱερεὺς καὶ ὁ Δεσπότης (χ/φον, σ. 100). Τὰς μεταξὺ τῶν κατοίκων διαφορὰς ἔλυον οἱ πρεσβύτεροι τὴν ἡλικίαν (χ/φον, σ. 140), μάλιστα δὲ οἱ ἱερεῖς (χ/φον, σ. 121) ἀποφεύγοντες οὕτω κατὰ τὸ δυνατόν προσφυγὴν εἰς τὰ τουρκικὰ δικαστήρια.

Μόνον ὁσάκις ἐπρόκειτο δι' ἀγορὰν ὀλοκλήρου περιουσίας κατέφευγον εἰς τὰς τουρκικὰς ἀρχὰς καὶ δὴ τὸν τοῦρκον δικαστὴν, ὅστις ἐλέγετο *χοκιμάτ*. Μετὰ ἀπὸ τὸν τοῦρκον αὐτὸν δικαστὴν ἦτο ὁ Βαλῆς, ὅστις εἶχε τὴν ἔδραν του εἰς τὰ «Μπιόλια» (Μοναστήριον) καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ μεγαλύτερον καὶ τελευταῖον δικαστήριον εἰς Κωνσταντινούπολιν (χ/φον, σ. 99). Πάντως οἱ Τοῦρκοι σεβόμενοι¹ κατὰ τινὰ τρόπον τὴν ἰδιοκτησίαν τῶν χωρικῶν ἀπέφευγον νὰ ἐπεμβαίνουν εἰς τὰς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων διαφορὰς καὶ ἤρκοῦντο εἰς τὴν διά μέσου τῶν Κοτσαμπάσηδων καὶ Ἀγάδων εἰσπραξίν τῶν φόρων καὶ τὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν (χ/φον, σ. 98-100). Τὰ συμβόλαια ὡς καὶ αἱ διαθήκαι (χ/φον, σ. 121) συνετάσσοντο ἐνώπιον τοῦ ἱερέως² ἄνευ συμμετοχῆς τινος τῶν τουρκικῶν Ἀρχῶν.

Τίτλοι ἰδιοκτησίας πολλάκις δὲν ὑπῆρχον, οὕτω δ' ἡ κυριότης ἀκινήτου ἐξηριτάτο ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐτῶν, καθ' ὃν ἕκαστος ἐνέμετο τοῦτο ἄνευ ὀχλήσεώς τινος. Πρὸς τοῦτο ἦτο ἀρκετὴ ἡ περίοδος ἐπτὰ ἐτῶν διὰ νὰ θεωρηθῆ τις ἰδιοκτήτης αὐτοῦ. Οἱ συνάπτοντες δάνειον παρεχώρουν ἐν εἴδει τόκου εἰς τὸν δανειστὴν κτήματα πρὸς κάρπωσιν καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ δανεισμοῦ. Ὅτε παρήρχετο ὁ χρόνος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχεν ὀρισθῆ ἡ ἐπιστροφή τοῦ δανεισθέντος ποσοῦ, ὁ δὲ ὀφειλέτης δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἀνταποκριθῆ εἰς τὴν ὑποχρέωσίν του, τὸ ὑπέγγυον κτῆμα περιήρχετο ὀριστικῶς εἰς τὸν δανειστὴν (χ/φον, σ. 140). Σημειωτέον ὅτι τὸ δανειζόμενον ποσὸν ἦτο πάντοτε χαμηλότερον τῆς ἀξίας τοῦ παραχωρουμένου κτήματος.

¹ Περὶ σεβασμοῦ ὑπὸ τῶν Τοῦρκων τῆς ἰδιοκτησίας κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν κατάκτησιν χρόνους βλ. *N. Jorga, Geschichte der Osmanischen Reiches*, τόμ. Β', Gotha 1905, σ. 198 καὶ *K. Ἀμάντου, Οἱ προνομιακοὶ ὀρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν*, περιοδ. Ἑλληνικά, τόμ. 9 (1936), σ. 103-166.

² Οἱ ἱερεῖς ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐμάνθανον τὰ παιδιὰ γράμματα «στὸ παραγάτι ἐκεῖ σιὴν» Ἐκκλησιά. *Οἱ παπᾶδες ἔκαναν μάθημα τὸ Ψαλτήρι καὶ τὸ Φτωχίε* [Ὀκτώηχον]. *Αὐτὰ ἦταν τὰ γράμματα τότες»* (χ/φον, σ. 112).

R É S U M É

**Mission folklorique dans la région de Grévéna
en Macédoine du sud-ouest (25 juillet - 16 août 1966)**

par Angélos Dεftéréος

Dans ce rapport l'auteur expose les résultats de ses recherches accomplies dans les villages de Dotsikon, de Messolouri et d'Agios Georgios de la région de Grévéna. Son introduction comprend des renseignements d'ordre géologique et économique sur le territoire en question.

Le matériel folklorique recueilli constitue un manuscrit de 393 pages. L'auteur insiste sur certaines légendes se rapportant à Alexandre le Grand et à son cheval Bucéphale, à savoir aux traces que les fers du cheval ont laissées sur les rochers, lors de son passage dans la région (pp. 318 - 320).

D'après une autre légende Bucéphale est venu mourir en ces lieux et l'on montre son corps pétrifié, voir photo n° 4.

Parmi les légendes datées de l'époque de la domination turque, l'auteur examine celles qui se rapportent au séjour et à l'activité patriotique de Cosmas Étolos, Apôtre du nationalisme grec, dans la région au 18e siècle. Cosmas avait le don de prophétiser et plusieurs légendes parmi celles recueillies par l'auteur nous parlent de ses prédictions concernant la libération de la nation hellénique du joug ottoman (pp. 320 - 322).

L'auteur nous donne aussi des renseignements sur le droit civil en vigueur dans cette région à l'époque de la domination turque, c.à.d. jusqu' en 1912. Il remarque ensuite que la foi populaire et les manifestations du culte sont généralement les mêmes que celles des autres régions de la Grèce, p. ex. les coutumes des douze jours entre Noël et l'Épiphanie, pendant lesquels les Καλιάντζαροι (êtres démoniaques) font leur apparition, les travestissements du carnaval, la fête de Pâques, le cult de St. Tryphon, protecteur de la vigne et des jardins, le culte de Ste Paraskévi, protectrice des bergers (26 juillet) (pp. 324 - 328) etc.

Parmi les croyances populaires relative à la naissance, l'auteur en mentionne une qui est très répandue et selon laquelle les Fées (Μοϊρες) fixent le destin du nouveau-né la troisième nuit après sa naissance. Il parle

ensuite de la dot (partie de la fortune paternelle) que la jeune fille qui va se marier reçoit de la part de son père.

Finalemeut l'auteur rapporte, parmi les coutumes magiques, celle qui consiste à tracer un cercle autour d'un quartier pour le protéger de maladies épidémiques.

L'auteur a en outre enregistré pendant sa mission 112 chansons folkloriques sur bandes sonores. La plupart d'entre elles se rapportent à la vie et à la lutte héroïque des Klephtes et des Armatoles de la région contre les Turcs (pp. 323 et 328).

ΣΤ'

ΕΚΘΕΣΙΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ
ΕΙΣ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΟΝ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ (24 · 31 ΙΟΥΛΙΟΥ 1966)
ΚΑΙ ΕΙΣ ΑΝΩΓΕΙΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ ΚΡΗΤΗΣ (25 ΑΥΓ. - 2 ΣΕΠΤ. 1966)

ΥΠΟ ΓΕΩΡΓ. Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΟΥ

I

Ὁ συνοικισμὸς Σταυροπήγιον, πρῶν Ἰμπλιανη¹, ὁ πλέον ὀρεινὸς τῆς Εὐρυτανίας (ὕψ. 1220 μ.) καὶ ἀπομεμονωμένος εἰς πλήρη ἐλάτων περιοχὴν τῆς κορυφογραμμῆς τῆς Ὀξυᾶς, κατὰ τὴν Ναυπακτιαν², κατοικεῖται ὑπὸ ποιμένων κατὰ τὴν θερινὴν μόνον περίωδον, κατὰ τὴν χειμερινὴν μετακινουμένων μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των εἰς τόπους περὶ τὴν Λαμίαν, τὸ Μεσολόγγιον καὶ τὸ Αἰτωλικόν.

Ἡ Ἰμπλιανη ἦτο παλαιότερον γνωστὴ ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ ἀκμαζούσης βιοτεχνίας ὑφαντῶν καὶ τῆς ἰδιοτύπου τοπικῆς γυναικείας ἐνδυμασίας³.

¹ Τὸ ὄνομα ἐκ τῶν πολλῶν ἐνταῦθα ἀμπλάδων (= μικρῶν πηγῶν) βλ. εἰς Αἰτωλοακαρνανικὴν καὶ Εὐρυταν. Ἐγκυκλ., τόμ. Α', ἐν λ. Ἰμπλιανη. Πρβλ. καὶ Δ. Λουκοπούλου, Γεωργικά τῆς Ροῦμελης. Ἐν Ἀθήναις 1938, σ. 98.

² Ἡ ἴδρωσις τοῦ χωρίου εἰς τὴν ἀπόμερον καὶ ἄγονον περιοχὴν ταύτην συνδέεται πρὸς λαϊκὴν παράδοσιν καθ' ἣν ὁ συνοικισμὸς εὐρισκόμενος νοτιώτερον μετετοπίσθη εἰς τὴν σημερινὴν θέσιν ἐκ τῆς ἀνευρέσεως εἰς αὐτὴν εἰκόνας τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, ἡ ὁποία καίτοι ἐπανελημμένης μετεκομίσθη εἰς τὸ χωρίον, δηλ. εἰς τὴν παλαιὰν θέσιν, ἐπανάρχετο εἰς τὸν χῶρον τῆς εὐρέσεώς της. (βλ. Δ. Λουκοπούλου, Αἰτωλικαὶ παραδόσεις. Λαογρ. τόμ. Δ' (1913), σ. 439 - 440).

³ βλ. Δ. Λουκοπούλου, Πῶς ὑφαίνουσι καὶ ντύνονται οἱ Αἰτωλοί. Ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 24. Τοῦ αὐτοῦ, Αἰτωλικαὶ παραδόσεις, ἐνθ' ἀν., σ. 442.